

KÓRKEM SHÍGARMA TILINDE FRAZEOLOGIZMLERDÍN QOLLANÍLÍWÍ

Mambetova Gúlnaz Jaqsımuratovna

*Ájiniyaz atındaǵı NMPI Gumanitar hám jámiyetlik pánlerdi aralıqtan oqıtıw kafedrası
docenti, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079050>

Annotaciya: *K.Karimovtın «Aǵabiy» romanındaǵı frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası boyınsha túrleri, mánilik ózgeshelikleri, tematikalıq túrlerin anıqlaw hám olardı analizlew, sonday-aq qollanıwdaǵı gózlengen maqseti analizlengen.*

Tayansh sózler: *kórkem shıǵarma tili, frazeologiyalıq sóz dizbeklerin, sóz shaqapları.*

Kórkem shıǵarma tilinde, uluwma qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin arnawlı túrde ilimiy jaqtan úyreniw qaraqalpaq tiliniń leksikasındaǵı, stilistikasındaǵı, frazeologiyasındaǵı áhmiyetli máselelerdiń birin anıqlawǵa járdem beredi. Kórkem ádebiyat insannıń ruwxıy jetilisiwinde ayırıqsha orın iyeleydi, insannıń joqarı ideyalarǵa qaray umtılıwın támiyinleydi, oqıwshılardı tárbiyalaydı.

Frazeologizmlerdiń kópshilik bólegi sóylewde belgili bir stillik maqset ekspressivlik ushın xızmet etedi. Frazeologizmler kórkem shıǵarmalarda obraz jasaw, personaj tiline sáykes minezleme beriw, waqıya-hádiyse yaki halattı kórkem obrazlı, ótkir etip kórsetiwde qollanılatuǵın áhmiyetli til birligi bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da, kórkem sóz sheberleri olardan óz shıǵarmalarında keń paydalanadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri xalıq tilinde uzaq ásirler dawamında qollanılıp hám qalıplese otırıp, ózine tán mánilik reńkleri menen pikirdi tolıq jetkeriwde ayırıqsha xızmet etetuǵın sózlik quramnın bir toparın quraydı.

Frazeologiya tábiyatı jaǵınan qaraqalpaq til biliminiń basqa tarawlarınan ózgeshelenip te turadı. Sebebi, onda tiykarǵı obyekt esaplangan frazeologizm ózine tán ańlatatuǵın mánileri, quramı, qurılısı, dóreliw usılı, stillik ózgesheligi, ayırımlarınıń kelip shıǵıw tariyxı hám t.b. bári bir birlikte jámlenip keliwi menen izertlew obyektı sıpatında tanıladı. Bunıń sebebi, frazeologizmniń ózi quramalı, qospalı pútinlik esaplanıp, onı úyrenetuǵın pán de usı sıpatqa iye bolıwı menen túsindiriledi. Izertlewshiler frazeologizmlerdi úyreniwde bir qansha qıyınshılıqlardıń ushırasatuǵının atap ótedi. G.Aynazarova bul haqqında: «Frazeologizmler óziniń genetikalıq, funkcionallıq, qurılıslıq ayırıqshalıqları, semantikalıq sıpatı jaǵınan hár qıylı bolıp keledi. Bul jaǵday frazeologizmniń izertlew obyektin belgilewde biraz qıyınshılıqlardı tuwdıradı. Usıǵan baylanıslı elege shekem frazeologizmlerdi onıń sózden hám basqa da sóz dizbeklerinen tiykarǵı ayırmashılıǵın belgilew, semantikalıq túrleri hám olardıń klassifikaciyası haqqındaǵı máselege túrlishe

qaralıp, túrlishe sheshilip kelmekte» [Aynazarova: 13-14] dep jazadı. Al ilimpaz J.Eshbaev: «Bir qansha frazeologiyalıq dizbeklerdiń tiykarǵı komponentı atlıq, kelbetlik, feyil hám eliklewish sózlerdiń juplasıwınan jasalıp, dizbektiń ulıwma mánisi solarǵa baylanıslı dúziledi» [Eshbaev: 17] dep keltiredi.

K.Karimov shıǵarmaları frozeologizmlerge oǵada bay. Onı grammatikalıq, semantikalıq birigiwshiligi, leksikalıq, kontekst quramına qaray da toparlastırıw múmkin. Ulıwma kórkem shıǵarmalarda qollanılgan frazeologizmlerdi tallap qaraǵanda, K.Karimovtıń ózine tán sóz qollanıw uslubına jeke jazıwshılıq stillik ózgesheliklerge iye ekenligin kóriwge boladı. Olardıń morfologiyalıq qurılısı boyınsha tallap qaraǵanıımızda, tómendegishe frazeologizmler ushırasadı. Mısalı: Nabada xızmet bolmasa bizge ruxsat berseniz, bizde sizge degen *iyneniń ushınday* hám renjiw bolmaydı biy aǵa, alla saqlasın. (67-b). Mısalda turaqlasqan teńew frazeologizmlik xızmette jumsalǵan. Mánisi boyınsha hesh qanday renjiw joq degen mánisti ańlatadı, kewlinde gárezli niyettiń joqlıǵın iyneniń kózi menen teńep kórsetken. Strukturalıq tipi boyınsha *iyneniń ushınday* eki komponentli, atlıq+kelbetlik tipinde kelgen. Állenemirden berli úydiń irgesinde bolıp ótken qanlı waqıyanı *demin ishine jutıp*, qızıǵıwdan ba, qorqınıshtan ba kózleri baqırayıp, *kirpik qaqpay* baqlap turǵan Qayırdıń shıdamı tawsılǵan edi. (I.43-b). Mısalda frazeologizm quramında adam múshesi qatnasıp, demin ishine jutıw-adamniń qorqıw, bir nárseden setem alıw háreketi bolsa, al *kirpik qaqpay* - oǵada sergeklik, qıraǵılıq penen háreketi baǵıp turıw mánislerin bildiredi. Strukturası boyınsha *demin ishine jutıp* úsh komponentli, atlıq+atlıq+feyil tipi, *kirpik qaqpay* - eki komponentli, atlıq+ feyil tipli baylanısqan. Túni menen shawqımnan *uyqısı qashqan* ol tań azanda turǵan, ne hal, ne awhal bolǵanlıǵın óz kózi menen kórmekshi edi. (I.45-b). *Kóz jeter jerge shekem* qumshawıt, seksewil, mayalish ósken dalanlıq. Anda-sanda tóbeshik-tóbeshik qumlar *kózge taslanadı*. (I.49-b). Bul mısallarda mánisi boyınsha *uyqısı qashıw* - uyıqlamawdı, *kóz jeter jer* - adamniń kózi iletuǵınday aralıqtaǵı nárseler, kózge taslanıw - kórinıw sıyaqlı mánislerdi ańlatıp, jazıwshı tárepinen kóriw háreketi hár túrli mánilik renklerde berilgen. Strukturası boyınsha: *uyqısı qashqan*-eki komponentli, atlıq+feyil, *kóz jeter jer* - úsh komponentli, atlıq+feyil+atlıq. Qalay degende de *túriwli qulaq* penen *jat kózler* barlıq elde bar, bul jer qaraqalpaq eli, óz bawırlasları bolǵanı menen qazaq xanlarınan gárezli edi. (51-b). Menińshe, *ayaq jeter jerde* biz biletuǵın qudıq joq. Endigiden bılay kún uzayıp, quyash qızdırıp, qum kókley baslaydı. (I.24-b).

K.Karimov shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmler de oǵada ónimli dárejede ushırasqan. Mánisi boyınsha de *túriwli qulaq* - dıqqat penen tınlawǵa tayar

bolıp turǵan adam, strukturalıq jaqtan eki komponentli, kelbetlik+atlıq, *jat kózler* - biytanı, ózge adam mánisi bolsa, strukturası: eki komponentli, kelbetlik+ atlıq, *ayaq jeter jerde* - jaqın bolǵan aralıqta degen mánilerdi ańlatadı. Al, strukturası boyınsha úsh komponentli, atlıq+feylil+ ráwısh tipinde kelgen. *Awzımız bir bolsa* jer ózimizdiki, biylik ózimizdiki emes pe? (52-b). Bizin dógeregimizdegiler óz bawırların. Hesh kim «*pıshıǵına pısh*» *dep aytpas*, áwele quday. (55-b). Shańaraqqa túsken jaqtıdan *setem alǵan* Bektemir oyanıp ketti. (I.3-b). Bul mısallarda *awzımız bir bolsa* mısasında pikirimiz, oyımız birdey bolsa degen mánisti, strukturası: úsh komponentli, atlıq+kelbetlik+feylil tipinde, «*pıshıǵına pısh*» *dep aytpas* - mánisi boyınsha - adamnıń rabayına qaraw, zeynine tiymew, barımına barıwdı bildiredi, strukturası boyınsha - atlıq+imperativ tańlaq+feylil+feylil tipinde, *setem alǵan*-qıraǵılıq, sergeklik penen baǵıw mánisin, strukturası: atlıq+feylil tipinde eki komponentten jasalǵan. Shıǵarmada bunnan basqa da mısallar qollanıladı. Mısalı: Ájel menen talay márte betpe-bet kelgen, aqshamları *kózleri shamday janǵan* bórilerge talay duslasqan Bektemirdin bir arshın keletuǵın kókireginiń shep tusı «shım» etti. (I.4-b). Aqsham kóshtin malı menen adamına jalǵız shabıwǵa *júregi dawamay*, bir jaǵı ashlıqtan, ekinshi jaǵı óshpenlilikten *izimizge túsken shıǵar* degen oy keldi oǵan. (I.4-b). Mısallarda bórilerdin nápsiqawlıǵın, húreyli túrin jáne de qorqınıshlı etip kórsetiw ushın «Aǵabiy» shıǵarmasında jazıwshı *kózleri shamday janǵan* túrinde frazeologizmdi jeke stillik ózgeshelik penen qollanǵan. Ádette, bul frazeologizm tilimizde *kózi masaladay janıw* túrinde tanımalı. Bul frazeologizm-húreyli, qorqınıshlı mánisin beredi, strukturalıq jaqtan - atlıq+kelbetlik+feylil tipinde, komponent sanı boyınsha úsh komponentli formada kelgen.

Qas qarayǵansha qumırsqa adım menen qozǵalıp, qas qarayǵan soń *jeti júyreñnen ótip ketetuǵın* salqın hám ızǵar báhar aqshamın bir hámellep ótkeriw ushın mashaqatlanıp, jolım úyi barlar úy tigip, onısı joqlar qos soǵıp ábigerlenip, óksheler menen qollar qabarıp, alǵa umtilǵandaǵı maqset ne ózi? (I.5-b). Bektemir dawısı esitilgen bóriniń ózin kóriw úmitinde átirapqa alańladı. Bóri *kózge túse bermedi*. Kóp egleniwdi maqul kórmegen ol ishkerige kirdi. (I.5-b). -Wáleykum assalam Bektemir, *búk dizeñdi!*- degen dawıs hámirdey esitildi. Qısqa ǵana jay sorasıwdan keyin Bektemir: -Qulshı aǵa, qanday dep buyırasız, kósh jolǵa atlanıwǵa tayarлана bersin be? – dedi biyge sorawlı *názer tigip*. (I.6-b). Mısallarda *qas qarayǵansha* frazeologizmi mánisi boyınsha waqıttı ańlatıp, kesh bolıp, tın bolıw aldındaǵı máhaldı ańlatadı. Strukturası: atlıq+feylil dizbegi, eki komponentten quralǵan. Usı gáptegi *jeti júyreñnen ótip ketiw* - namısına, zeynine tiyiw mánilerin ańlatsa, strukturasına qaray: sanlıq+atlıq+feylil+feylil sóz shaqabınan, yaǵnıy tórt

komponentten quralǵan. *Kózge túse bermedi* - mánisi boyınsha kórinbewdi, *búk dizeńdi* - dize búǵıw, adamnıń tikeyip turmay, al otırıwın, *názer tigip* - qarap mánislerin ańlatsa, bul úsh frazeologizm de strukturası boyınsha atlıq+ feyil tipinde kelgen. Bası úlken bolǵanlıqtan solay atasa kerek, ayaq-qolı *toqpaqtay* mıqlı, *maladay* ayaǵı menen juwan baltırına ákesiniń etigi zorǵa sıyatúǵın bul balanıń atı Qayırbay edi.(7-b). Bul mısalda turaqlasqan frazeologizm berilip, ádette, folklorlıq shıǵarmalar tilinde ayaqları toqpaqtay yamasa bilekleri toqpaqqa uqsatılıwı, ayaqtıń kórinisiniń hádden tıs úlkenligi jerdi súretúǵın mala úskenesine teńlestiriliwi bular turaqlasqan qásiyetke iye. Tamdınıń ol jaq bul jaǵında toydıń báygisi menen ılaǵı bolatúǵın bolsa, ákesi Árepbaydıń *mańlayına tikken* buyrıl atın minip, azıǵın alıp kete beretúǵın edi. (7-b). Mısaldaǵı frazeologizm mánisi boyınsha álpeshlengen, qádirli, sıylı mánilerin bildirip, strukturası boyınsha eki komponentli - atlıq+feyl tipinde kelgen. Tematikası boyınsha bolsa adamnıń dene múshesi mańlay qatnasıp, somatikalıq frazeologizm qatarın duzedi. Seyisler menen atshabarlardıń ángimelerine *qulaq túrip*, erteli-kesh awılına, úyine qaytadı. (8-b). *Qulaq túrip* frazeologizmi mánisi boyınsha qunt penen tıńlawdı bildirip, strukturası boyınsha atlıq+ feyil tipinen kelgen.

Ańshılıq dese Qayır *ishken asın jerge qoyadı*. (8-b). Qulman biydi kórip negedur seskenneninen *tili gúrmelmey* qaldı. (46-b). Gápte *ishken asın jerge qoyadı* frazeologizmi mánisi boyınsha - bar ıqlasın, dıqqatın sol náresege awdarıw mánisin bildiredi, strukturası boyınsha feyil+atlıq+atlıq+feyl tipinde tórt komponentten dúzilgen. *Tili gúrmelmey qaldı* frazeologizmi mánisi boyınsha sóylemey qalıw bolsa, strukturası boyınsha atlıq+feyl tipinde eki komponentten quralǵan.

Degen menen, «*qurı tabaqqa pátiya júrmeydi*». Qulshı ol jaǵın da aldın ala oylap qoyǵan edi. (58-b). *Qurı tabaqqa pátiya júrmeydi* frazeologizmi hesh nárese bostan bosqa bolmaydı, qanday da máp turıwı, adamlar óz xızmetinen belgili mápti gózlewi názerde tutilǵan. Frazeologizm quramında tabaq úy buyımı, asxana buyımı tirek sóz sıpatında kelgen. Jáne bir dıqqatqa ılayıq tárepi, bul frazeologizmde qaraqalpaq xalqınıń milliyligi menen baylanıslı bolǵan úrp-adetleri haqqında maǵlıwmattı da óz ishine aladı. Sebebi, awqat, taǵam qonaq aldına qoyılmasa, oǵan sıy-húrmet kórsetilmese, qonaq tárepinen durıslı pátiya, sol shańaraq aǵzaları hám úy iyesine jaqsı tilekleri aytilmaydı. Ekinshi tárepi, pátiyanı dástúr boyınsha tamaqtı jep bolǵan soń tamaqtı pisirgen úy iyesi emes, al qonaq minnetdarshılıq sıpatında beredi.

K.Karimovtıń qaysı shıǵarmasın tallasaq ta, olardıń quramı frazeologizmlerge oǵada bay. Biz tallawǵa alǵan «Aǵabiy» shıǵarmasında mánisi boyınsha frazeologizmler kóp túrlilikke iye bolıwı menen birge, strukturası boyınsha eki hám

úsh komponentli frazeologizmler kóplep ushırasadı, tórt hám bes, onnan da kóp komponentli frazeologizmler az sanda. Frazeologizmler bul tariyxıy shıǵarmalarında sol dáwirdiń koloritin beriw ushın paydalanılǵan. Frazeologizmler qaraqalpaq xalqınıń milliy qádiriyatların óz boyında jámlep, jazıwshı usı táreplerinen, yaǵnıy xalıqtıń milliy kelbetin, ózine tán ózgesheliklerin kórsetiwde frazeologizmlerden ornılı paydalanǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: Berdaq atındaǵı QMU baspaханası. 2005. – 13-14-b.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.17-бет.
3. Каримов К. Ағабий (I-II). – Нөкіс, Билим, 2017, 476-бет.
4. Каримов К. Ағабий. Аққапшық. (III). – Нөкіс, Билим, 2016, 266-бет.
5. Г. Мамбетова. (2020). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РАССКАЗЕ Т. КАЙЫПБЕРГЕНОВА ТАЙНА, ИЗВЕСТНАЯ ТОЛЬКО ТЕБЕ. *Архив конференций*, 6 (1), 30-32.
6. Джубатхановна, С.С., и Джаксимуратовна, М.Г. (2021). Типы структуры фразеологизмов в произведении Т. Каипбергенова «Секрет, известный только тебе». *Турецкий журнал компьютерного и математического образования (TURCOMAT)*, 12 (14), 4486-4490.
7. Мамбетова Г.Ж. (2016). НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГИДРОНИМИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА. *Восточно-европейский научный журнал*, 14 (4), 63-65.